

TRAJTIMI NË DOKUMENTACIONIN DIPLOMATIK TË AUSTRO-HUNGARISË I DISA MOMENTEVE KULMORE TË HISTORISË SONË KOMBËTARE (1878-1881, 1912-1914)

Marenglen VERLI¹

^{1*} Academy of Sciences of Albania, Republic of Albania

Në botën e letrave, jo vetëm letërsia artistike, por më tepër se ajo, memoaristika dhe veçanërisht dokumentacioni arkivor, sjellin që qasje me vlera të veçanta dhe të pazëvendësueshme për njohjen e realitetit dhe zhvillimeve historike. Në kumtesën që do të paraqis, synoj që, bazuar në dokumentacionin diplomatik të Perandorisë Austro-Hungareze, të ndriçohen zhvillimet politiko-ushtarake, që lidhen me dy momente thelbësore të historisë, kur kombi ynë filloi të konsiderohet faktor me peshë në rajon dhe kur çështja shqiptare hyri në rrugën e zgjidhjes.

Në këtë kuadër, do të flitet kryesisht për vitet e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe për vitin pararendës 1877, kur agravoi “Krizja Lindore”, si edhe më tej për vitet 1912-1914, kur Luftërat Ballkanike shkatërruan *status quo*-në e rajonit, kur shqiptarët shpallën pavarësinë (28 Nëntor 1912), kur faktori madhor ndërkombëtar njohu Pavarësinë e Shqipërisë dhe caktoi kufijtë e saj (1913), si dhe kur Lufta e Parë Botërore hodhi në erë çka ishte arritur, duke detyruar Princin gjerman Wilhelm Wied të ndërpriste misionin e ngarkuar nga gjashtë Fuqitë e Mëdha për konsolidimin e shtetit të porsakrijuar shqiptar.

Dokumentacioni diplomatik i Vjenës, më voluminozi dhe cilësori për periudhat në fjalë (botuar deri tani në 24 vëllime) do të plotësohet si kolanë e plotë brenda dy vitesh, duke sjellë për studiuesit një informacion të papërsëritshëm dhe lehtësisht të aksesueshëm sipas parametrave bashkëkohore shkencore. Kohët ndryshojnë dhe superfuqitë politike e ekonomike botërore të interesuara për rajonin e Ballkanit i kanë lënë vendin njera-tjetrës, por ajo që mbetet konstante është një dëshirë e përhershme e të mëdhenjve, pavarësisht nga oshilacionet për prani në këtë trevë.

Mbeten natyrisht edhe popujt e rajonit që, me ose pa aleatë të mëdhenj në miqësi ose armiqësi me njeri tjetrin, u duhet të mbijetojnë e të përpiqen për një jetë më të mirë duke shfrytëzuar të gjithë mundësitë që u jepen dhe të gjithë resurset që zotërojnë. Nga distanca e një periudhe historike gati 130 vjeçare dy dokumente arkivore shumë interesante të diplomacisë austro-hungareze që datojnë në vitin 1877, një memorandum mbi Shqipërinë përgjithësisht¹⁶⁹, si edhe një raport mbi organizimin administrativ të vilajetit të Kosovës¹⁷⁰, që merr shkas nga riorganizimi administrativ i saj, të hartuara prej kontit Lipih, konsull i njohur i Perandorisë Austro-Hungareze, na japin mundësi jo vetëm të gjykojmë për interesimin e jashtëzakonshëm të Vjenës për trevat shqiptare dhe kombin shqiptar, por edhe të marrim një informacion kompleks. Ky informacion hedh mjaft dritë mbi

¹⁶⁹ *Haus und Hof Staats Archiv, Wien, Politisches Archiv, Albanien* (më tej: *HHSTA, PA, A*) në arkivin e Institutit të Historisë (më tej: *AIH*), Vj. 29-16, nr.9. Relacioni i Lipich (Prizren, 17 mars 1877, për ministrin e Jashtëm të Austro-Hungarisë në Vjenë.

¹⁷⁰ *Po aty*, Vj. 29-8, nr. 104. Memorandumi mbi Shqipërinë nga Lipich, 20 qershor 1877.

<https://doi.org/10.62792/ut.albanologjia.v13.i25-26.p3325>

situatën politike, ekonomike, demografike, etnike, konfesionale, sociale, arsimore, kulturore, legislative, mbi raportet ndërnacionale, traditat, tiparet kombëtare të shqiptarëve por edhe të fqinjëve të tyre sllavë, etj., banorë të njësive administrative të kohës, që janë konsideruar si sanxhaqe ose vilajete shqiptare.

Pas një kohe kaq të gjatë që nga viti i hartimit të dy materialeve të sipërpërmendura, konstatohet pa vështirësi progresi i shqiptarëve dhe kombeve të tjerë të rajonit, fqinjë me ta, por edhe problemet e pazgjidhura të ngjashme në të dy periudhat, edhe ngjashmëria në llogaritjen e ballkanasve në kombinacionet dhe gjeostrategjinë e të mëdhenjve me interesa në rajon. Në këtë kuadër në përplasjen midis Lindjes dhe Perëndimit konstatohet vazhdimësia e pranisë ruse, që këmbëngul të luajë rolin e protektoratit të sllavëve të Gadishullit.

Nëse do të përmendim më tej dhe më imtësisht vlerën e dokumenteve të përgatitura nga diplomati austriak, Lipich, në vitin 1877, duhet theksuar se të një rëndësie të veçantë janë të dhënat për situatën demografike në sanxhakun e Nishit, i cili pas okupimit e më pas aneksimit nga Serbia, në vitet 1877-1878 u spastrua etnikisht në mënyrë tërësore nga popullsia shqiptare. Diskutime e prononcime të shumta, krejt të kundërta, ndonjëherë edhe brenda ambienteve akademike, lidhur me numrin e shqiptarëve të shpërngulur, i japin informacionit të Lipih-ut për situatën demografike të këtij sanxhaku para pushtimit serb dhe para shpërnguljes që pasoi, një vlerë të veçantë.

Është i njohur fakti se, edhe pse në Kongresin e Berlinit Fuqitë e Mëdha vendosën respektimin e të drejtave të dhjetra mijëra refugjatëve të pafajshëm shqiptarë, të larguar me dhunë nga vatrat e tyre veçanërisht gjatë dhe pas Luftës së Dytë Serbo-Osmane të zhvilluar në 13 dhjetor 1877-25 shkurt 1878, çka u sanksionua edhe në marrëveshjet midis Portës së Lartë dhe Beogradit, asgjë nuk u korigjua më pas. Për pasojë një territor prej 10972 km², i populluar masivisht nga shqiptarët në krahun verior dhe perëndimor të Sanxhakut të Nishit, u spastrua etnikisht përmes një politike zyrtare të institucionalizuar në çdo instancë dhe gradualisht u kolonizua dhe serbizua.

Çfarë ndodhi dihet, pse ndodhi gjithashtu dihet, por të dhënat demografike në prag të shpërnguljes masive na mundësojnë të jemi afër të vërtetës për përmasat e asaj që ndodhi. Autorë të ndryshëm kanë për këtë pikëpamje të ndryshme¹⁷¹. Sipas tyre, vendbanime shqiptare, të pastra, ose me popullsi etnikisht të përziera, kanë qenë në Sanxhakun e Nishit diku rreth 648 deri 703 vendbanime kurse numri i të shpërngulurve është dhënë nga 30 mijë (sipas Jovan Cvijiçit) në 73 mijë (sipas konsullit rus në Prizren, Jastrebov)¹⁷², mandej në rreth 160 deri 200 mijë (sipas Sabit Ukës)¹⁷³ e deri 300 mijë (sipas Shaban Brahës)¹⁷⁴. Në botimin kolektiv të historianëve shqiptarë “Historia e Popullit Shqiptar”¹⁷⁵, pa specifikuar përbërjen kombëtare, jepen 100.000 të ardhur në vilajetin e Kosovës si pasojë e shpërnguljes nga zona e pushtimit serb, gati 38 mijë të ardhur në vilajetin e Manastirit të dëbuar nga ushtritë ruse e bullgare dhe 26 mijë të ardhur në vilajetin e Shkodrës për shkak të ndjekjes nga zona e pushtimit malazez.

¹⁷¹ Shih: *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. II, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, “Toena”, Tiranë, 2002; Sabit Uka, *Dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit dhe vendosja e tyre në Kosovë*, Prishtinë 2004, etj.; Masar Rizvanolli, *Lufta e Serbisë dhe e Malit të Zi për pushtimin e tokave shqiptare gjatë Krizës Lindore (1875-1878)*, Gjakovë, 2007; Jovan Hatxhi-Vasiljeviq, *Arbanashka Liga-Arnautska Kongra i Srpski narod u Turskom Carstva (1878-1882)*, Beograd, 1909; Kristo Frashëri, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)*, Tiranë, 1989; V. Boban, *Jastrebov u Prizrenu*, Prishtina, 1983; Emin Pllana, *Shkaqet dhe mënyra e shpërnguljes së muhaxhirëve shqiptarë nga territori i Sanxhakut të Nishit në Kosovë*, në: “Gjurmime Albanologjike” (Seria e Shkencave Historike) nr.IX, Prishtinë, 1980; *Dëbimet e shqiptarëve dhe kolonizimi i Kosovës (1877-1995)*, botim i Institutit të Historisë së Kosovës, Prishtinë, 1997; Shaban Braha, *Gjenocidi serbomadh dhe qëndresa shqiptare (1844-1990)*, Tiranë, 1992, etj.

¹⁷² V.Boban, *Jastrebov u Prizrenu*, Prishtina, 1983; Bujar Dugolli, “Pasojat e luftës serbo-osmane 1877-1879 dhe reflektimi në marrëdhëniet me shqiptarët”, në: *Vjetar*, nr. 39-40, Prishtinë, 2008, f. 195-220.

¹⁷³ Sabit Uka, “Dëbimi me dhunë i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit (1877-1878)” në: *Gjenocidi dhe aktet gjenocidale nga Kriza Lindore e këndeje*, botim i ASHAK, Prishtinë, 1995, f. 73-74.

¹⁷⁴ Shaban Braha, *Genocidi serbomadh dhe qëndresa shqiptare (1844-1990)*, Tiranë: Lumi-T, 1991.

¹⁷⁵ *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëll.II, Tiranë, 2002, f. 148.

Vlen të përmendet se në një studim të botuar këtë vit në “Vjetarin” e Arkivit të Kosovës¹⁷⁶ flitet për 714 vendbanime të zbrazura nga shqiptarët por në një territor edhe përtej sanxhakut të Nishit e të Pirotit, deri në Graçanisë në afërsi të Prishtinës dhe citohen dokumente osmane që bëjnë fjalë për 320 mijë deri në 350 mijë të shpërngulur nga periferia veriore e Nishit dhe Piroti deri në Kumanovë, Prishtinë e Mitrovicë, shumë nga të cilët pas stabilizimit të kufirit serbo-osman u rikthyen në vatrat e veta. Tërhiqet mandej vëmendja se gjatë periudhës së luftës lëvizjet e popullsisë duhen parë edhe më gjerë, në gjithë Vilajetin e Kosovës, madje edhe në atë të Manastirit. Brenda ose jashtë shifrave të përmendura shënohen edhe 18 deri 22 mijë persona të likuiduar ose të vdekur nga të ftohtit e dimrit gjatë shpërnguljes. Në të njëjtin studim theksohet se në qershor të vitit 1878 Komisioni për vendosjen e muhaxhirëve raportonte, për 240 mijë muhaxhirë që kishin nevojë për ushqim e pastrehë, kurse në fund të vitit për 200 mijë të tillë. Sipas Komisionit vetëm në Stamboll më 1878 ishin stacionuar 85 mijë muhaxhirë¹⁷⁷.

Ndërkohë që burime të shumëllojshme ofrojnë një mori informacionesh statistikore, numri i përgjithshëm i shqiptarëve në Sanxhakun e Nishit para shpërnguljes sipas të dhënave të ndryshme, është dhënë nga 83 mijë-110 mijë (Feliks Kantz, Carl Sax) deri në mbi 200 mijë (Sabit Uka)¹⁷⁸. Sa është në fakt numri i shqiptarëve që u shpërngulën në dimrin e viteve 1877-1878 nga Sanxhaku i Nishit? Hulumtimet e reja në arkiva të dokumenteve të kohës do të na afrojnë pa dyshim te e vërteta. Por edhe nga sa njohim dhe me informa-cionin që na jep konsulli Lipih mund t’i afrohem kësaj të vërtete.

Sipas të dhënave statistikore të ofruara nga diplomati i njohur austro-hungarez, Lipih, në raportin e 17 marsit 1877, popullsia në vilajetin e Kosovës* në vitin 1877 përbëhej gjithsej nga 404.000 shqiptarë (389.000 myslimanë dhe 15000 katolikë) të shpërndarë përkatësisht në sanxhaqet e Prishtinës (96.500 shqiptarë), Prizrenit (202500 shqiptarë), Nishit (50.000 shqiptarë pa llogaritur Vranjën me 25.000 shqiptarë të përfshirë në sanxhakun e Prizrenit), Shkupit (35.000 shqiptarë) dhe Jeni Pazarit (20.000 shqiptarë)¹⁷⁹. Në këtë vilajet konsulli shënon edhe 370.000 bullgarë, 225.000 serbë, 71.000 myslimanë të tjerë, 13.000 çerkezë, 3000 vllahë, 2000 izraelitë dhe 15.500 të tjerë. Popullsia e përgjithshme llogaritet 1.111.500, nga të cilët 555.000 myslimanë, 556.500 të krishterë dhe 2000 hebrenj.

Përsa i përket Sanxhakut të Nishit pa kazanë e Vranjës (që me këtë ndarje i takonte Sanxhakut të Prizrenit) popullsia paraqitej në këtë mënyrë: shqiptarë (myslimanë) 50.000 (+25 mijë Vranja), bullgarë (ortodoksë) 77.000 (+60.000 Vranja), serbë (ortodoksë) 11.000, myslimanë të ndryshëm 10.000, çerkezë 4.000, myslimanë (?) 4000, izraelitë 800. Popullsia e përgjithshme e Sanxhakut (pa Vranjën) ishte 156.800 banorë, përkatësisht 68.000 myslimanë dhe 88.000 të krishterë. Po të shtohet edhe popullsia e Vranjës me 25.000 shqiptarë dhe 60.000 bullgarë, numri i popullsisë arrinte 241.800 banorë, nga të cilët 93.000 myslimanë dhe 148.000 të krishterë¹⁸⁰. Në dokumentin tjetër të titulluar “Memorandum mbi Shqipërinë” dërguar Vjenës më 20 qershor 1877, konsulli F. Lipih shprehet: Shqiptarët e Veriut ... që në kuptimin më të gjerë janë edhe banorët e Shqipërisë së Mesme ... banojnë në pashallëkun e Shkodrës, të Prizrenit, Dibrës, Jenipazarit, Nishit dhe Shkupit, pra aproksimativisht në viset e ish vilajetit të Prizrenit ...”

Sipas të dhënave statistikore të këtij dokumenti të dt. 20 qershor, Lipih shënon 798.250 shqiptarë në tërësinë e Shqipërisë së Veriut dhe 548.000 jo shqiptarë, pra një popullsi tërësore prej 1.345.000 banorësh.

¹⁷⁶ Bujar Dugolli, *Pasojat e luftës serbo-osmane 1877-1879 dhe reflektimi në marrëdhëniet me shqiptarët*, në: “Vjetar”, nr. 39-40, Prishtinë, 2008, f. 195-220.

¹⁷⁷ *Po aty*.

¹⁷⁸ *Dëbimet e shqiptarëve dhe kolonizimi i Kosovës (1877-1995)*, botim i Institutit të Historisë së Kosovës, QIK, 1997, f. 19.

* Vilajeti i Kosovës në ndarjen administrative të sipërpërmendur u krijua në pranverën e vitit 1877 dhe ekzistoi për rreth 11 muaj.

¹⁷⁹ *HHSTA,PA,A në AIH*, Vj. 29-16, nr. 9.

¹⁸⁰ *Po aty*.

Në Sanxhakun e Nishit sipas konsullit kazaja e Vranjës kishte 25.000 shqiptarë myslimanë, e Leskovcit 24.000 të tillë, e Prokuples 15.000 dhe Kurshumlisë 19.000. Ndërkohë shënohen për Vranjën 60.500 bullgarë ortodoksë, për Nishin 35.500 bullgarë ortodoksë dhe 10.000 myslimanë të ndryshëm, për Leskovcin 22.500 bullgarë ortodoksë, për Prokuplen 19.500 serbë ortodoksë dhe për Kurshumlinë 1500 serbë ortodoksë. Sipas këtyre të dhënave Sanxhaku i Nishit kishte 223.000 banorë, përkatësisht 139.000 jo shqipfolës (prej tyre 10.000 myslimanë) dhe 83.000 shqipfolës¹⁸¹.

Nisur nga burime të tjera të cituara, S. Uka në vëllimin “Dëbimi i shqiptarëve” f. 26, thekson se duhen shtuar në shifrën e përmendur edhe shqiptarët e Nishit dhe Pirotit që nuk janë përfshirë në statistikën e mësipërme, që sipas llogaritjeve të tij të përafërta arrinin rreth 27.000 banorë¹⁸². Nëse këtë të dhënë e konsiderojmë të mirëqënë numri i përgjithshëm i shqiptarëve në Sanxhakun e Nishit do të arrinte në 110.000 banorë. Pikërisht ndërmjet shifrave 83.000 dhe 110.000, ose diçka më poshtë, duhet kërkuar numri i saktë i shqiptarëve të shpërngulur me dhunë në dimrin e viteve 1877-1878 e më pas, nga territori që aneksoi Serbia, të cilët nuk mundën të rikthehen në pronat dhe shtëpitë e tyre. Edhe pse më e ulët se disa shifra të dhëna nga autorë të ndryshëm, gjithsesi është fjala për një shifër tepër të lartë po të merret parasysh niveli i popullimit të trevave ballkanike në këtë kohë.

Përveç informacionit të sipërpërmendur demografik, etnik, fetar etj., që na jep mundësi të konkludojmë edhe për numrin e shqiptarëve të shpërngulur nga Sanxhaku i Nishit, konti Lipih ofron edhe shumë të dhëna të karakterit ekonomik e social për banorët e rajonit, për situatën politike, për rivlerësimin e rolit të shqiptarëve si një barrierë antislave, për kujdesin e vezirit, Mithat Pashës, për ta arritur këtë përmes zgjerimit të kufijve të Vilajetit të Kosovës, për interesat e veçanta krejt të ndryshme të Austro-Hungarisë dhe Rusisë në trevat shqiptare, veçanërisht në ato të Shqipërisë Veriore e më gjerë, etj. Të gjitha këto jepen jepen aq qartë sa edhe sot raportet e konsullit austro-hungarez lexohen jo vetëm pa vështirësi, por edhe me kënaqësinë që të jep një material i kësaj natyre, i hartuar nga një diplomat shumë i përgatitur dhe i mirinformuar, i cili të ndihmon të reflektosh dhe të analizosh kthjellët situatën e sotme. Më poshtë po paraqitet tabela e strukturës etnike e fetare e popullsisë së 7 sanxhaqeve të Shqipërisë së Veriut.

1. Tabela e përgjithshme e strukturës etnike e fetare të popullsisë në 7 sanxhaqet e “Shqipërisë së Veriut” e përgatitur sipas të dhënave të memorandumit të 20 qershorit 1877, paraqitet e tillë:

Sanxhaqet	Shqiptarë				Serbë				Slavë			
	Mys.	Katol.	Ortodok.	Gjithsej	Mysl.	Katolik	Ortodok.	Gjithsej	Mysl.	Katolik	Ortod.	Gjithsej
Shkodër 13 rrethe, 17 fise	95100 47,60%	104150 52,14%	500 0,25%	199750 100%	11.500 32,12%	2500 6,98%	21800 60,89%	35800 100%	-	-	-	-
Prizren 5 rrethe	185.500 93,12%	13.700 6,87%	-	199200 100%	15000 30,92%	-	33500 69,07%	48500 100%	2500 8,77%	-	26000 91,22%	28500 100%
Prishtinë 5 rrethe	89.000 98,56%	1300 1,43%	-	90300 100%	-	1200 2,74%	42500 97,25%	43700 100%	-	-	60500 100%	60500 100%
Nish 3 rrethe	58000 100%	-	-	58000 100%	-	-	11000 100%	11000 100%	-	-	57500 100%	57500 100%
Shkup 2 rrethe	31000 100%	-	-	31000 100%	-	-	-	-	5000 7,81%	-	59000 92,18%	64000 100%
Dibër 4 rrethe	188000 98,94%	500 0,26%	1500 0,78%	190000 100%	-	-	-	-	-	-	18000 100%	18000 100%
Jeni Pazar 3 rrethe	30000 100%	-	-	30000 100%	26000 24,52%	-	8000 75,47%	106000 100%	-	-	-	-
Sanxhaqet	676600 84,76%	119650 14,98%	2000 0,25%	798250 100%	52500 21,42%	3700 1,51%	188800 77,06%	245000 100%	7500 3,28%	-	221000 96,71%	228500 100%

¹⁸¹ Po aty, Vj. 29-8, nr. 104.

¹⁸² S.Uka, *Dëbimi i shqiptarëve...*, f. 29.

Myslim. të përz.	Sllavë gjithsej	Vllehë	jevgj	çerkezë	Izraelitë (hebrej)	Të ndryshëm gjithsej	Numri i përgj. i popullsisë	Shqiptarë	Sllavë	Të tjerë
-	35800 100%	5000 Ortod.	3000 Myslim.			8000 100%	243550 100%	199750 82,01%	35800 14,69%	8000 3,28%
2000	79000 100%	2500 vllahë ortodoksë	19000 jevgj myslimanë + 3250 jevgj ortodoksë	14000 myslimanë	2000	37750 vllahë, jevgj, çerkezë, hebrej	278200 100%	199200 71,60%	79000 28,39%	37750 3,43%
-	104200 100%						194500 100%	93000 47,81%	104200 53,57%	
10000	78500 100%						136500 100%	58000 42,49%	78500 57,50%	
14500	78500 100%						109500 100%	51000 28,31%	78500 71,68%	
-	18000 100%						208000 100%	190000 91,34%	18000 8,65%	
-	106000 100%						136000 100%	30000 22,05%	106000 77,94%	
26500	500000 100%	7500 100%	22250 100%	14000 100%	2000 100%	45750 100%	1344000 100% Sipas Lipih-ut 1345150	798250 60,24%	500000 37,73%	45750 3,40%

Mospërputhja midis shifrave të përgjithshme të dhëna nga konsulli Lipich dhe atyre të tabelës, të krijuar sipas të dhënave të tij, është 1250 banorë. Me sa duket, kjo lidhet me ndonjë të dhënë të detajuar të shkruar gabim. Është për të shënuar gjithashtu se, Sanxhaku i Nishit i aneksuar nga Serbia më 1878 kishte në përbërje përveç krahinave të Leskovcit, Prokuples e Kurshumlisë, edhe Vranjën, që në qershor 1877 figuron krahinë e Sanxhakut të Prishtinës.